

“... І НІКОЛИ НЕ ВИМОВЛЯВ Я ІМЕНІ БОЖОГО ВСУЄ” СЕМЕН АН-СЬКИЙ – ОРГАНІЗАТОР І ПОПУЛЯРИЗАТОР ЄВРЕЙСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ

Ірина СЕРГЄЄВА

кандидат історичних наук, відділ фонду
юдаїки НБУВ

Ім'я популярного єврейського письменника й відомого громадського діяча Семена Акимовича АН-ського (псевдонім, справжнє ім'я та прізвище Шлойме-Зейнвіл Аронович Раппопорт) стало широко відомим у єврейській фольклористиці й етнографії лише в останнє десятиріччя його життя, що співпадало з одним із найбільш плідних і водночас найважчих часів для єврейської історичної науки. За життя дослідника цьому періоду не судилося завершитися фундаментальними науковими працями, які б узагальнили результати копіткої роботи етнографа, його попередників і колег. Проте, С.А. АН-ському, як етнологу та письменнику, пощастило вписати одну з найяскравіших сторінок в історію східноєвропейського єврейства [1].

Перші 16 років життя Семена АН-ського, тоді – Шломо Раппопорта, сплинули у містечку Чашники Вітебської губернії. Народився він 1863 року в ортодоксальній єврейській родині, одержав традиційні виховання й освіту і практично не володів російською. Приєднавшись до просвітницького і народницького руху, він одночасно вивчав мову і звичаї провінції Російської імперії, життя звичайних людей, які тяжкою працею заробляли свій хліб. У спогадах про АН-ського Віктор Чернов писав: „Ще підлітком, на порозі 70-х років, потрапив він у вирій єврейського „просвітництва”, який захопив ціле покоління. Воно характеризувалось, перш за все внутрішнім відштовхуванням від всіх традицій, від усього старого побутового устрою єврейського життя, починаючи від сім'ї і закінчуючи синагогою. Це було щось на зразок запізнього на єврейській вулиці вольтер'янства. [...] Семен Акимович опанував російську лише у віці 17 років”[2], „спробував учителювати”. Оточення, в якому він шукав учнів, були типово міщанським середовищем єврейського містечка. Але першою перешкодою, на яку він наштотхнувся, було суто інстинктивне неприйняття цим оточенням єврея, який зодягнений у піджаку, голений і не дуже строго дотримується обрядового благочестя” [3]. Сам АН-ський писав про цю пору свого життя у статті „Гріхи юності”, з гумором переповідаючи, як його кар'єра вчителя скінчилася через книгу Лілієнблюма [4].

Перший літературний твір – оповідання «Історія одного сімейства» – був написаний мовою ідиш, і, після тривалих поневірянь, опублікований у російському перекладі за підписом «Псевдонім» у російсько-єврейському журналі «Восход» (1884). Після того, як «за народницьку діяльність» (а фактично – за вчителювання) АН-ського вислали із села, він переїхав до Катери-

нославської губернії, працював на копальнях і продовжував просвітницьку роботу. Водночас він писав оповідання-нариси з життя робітників.

„Письменником його зробив випадок, відкрив у ньому письменника інший народник і есер, який, як і він, вийшов із єврейського оточення – Григорій Ілліч Шрейдер... В ті часи він був головним редактором великої провінційної газети „Юг” (у Катеринославі). ...він звернув увагу на кореспонденції із шахтарського побуту, написані шахтарем: він відчув биття художньої жили, вирішив особисто познайомитись із автором, викликав його до себе і заявив приблизно так: або він, старий літератор і редактор, зовсім не розуміється на літературі, або Соломон Раппопорт – природжений белетрист, що не збагнув поки свого дару. Йому потрібен хороший вчитель із справжніх авторитетних белетристів. Таким міг би стати для нього Гліб Успенський”, – так писав у спогадах Віктор Чернов [5]. Далі він описує знайомство молодого письменника з Успенським, враження від зустрічі і співпраці. Навіть псевдонім „АН-ський” зв'язався під впливом і за порадою видатного народника. „Допоміг той же Глеб Іванович. Взяв він мої ініціали із прозвиська із шахтарського побуту: С.А. А потім навдачу написав „АН...”, задумався, поставив дефіс і дав кінцівку „ський”. Бажаєте, питає, ну хоча б так? Я зрадів – страшенно мені це сподобалось, можливо просто тому, що це було написане його рукою і його почерком. Ось так від того часу і став я С.А. АН-ським”[6], – наводить у своїй книзі спогади С. АН-ського В. Чернов. Через Г. Успенського молодий письменник познайомився з Петром Лавровим.

На початку 90-х рр. С. АН-ський виїхав до Парижа, де працював у палітурних майстернях і на фабриці, постійно спілкуючись із французькими робітниками. Враження, спостереження, досвід спілкування й особистої участі в житті паризького пролетаріату відображено в циклі начерків і нарисів. У 1894 році він підготував книгу „Начерки народної літератури”, в якій узагальнив досвід народницької роботи і виклав основні положення свого ставлення до просвітництва. 1895 р. С. АН-ський писав літературознавцю і критику І.І. Горбунову-Посадову: „Вашому відгуку про мою книгу я дуже зрадів. Ви, безсумнівно, найбільш компетентний критик у цьому питанні, мені особливо приємно почути, що книга вам сподобалась. Проте, ще до того як я отримав Ваш лист, я знайшов у Ваших виданнях нове підтвердження мого головного погляду на завдання та розвиток народної літератури”[7]. В процитованому листі згадується робота С. АН-ського „Франція”, яку він планував завершити найближчим часом.

У Парижі АН-ський знайомиться з російсько-єврейською еміграцією, під впливом якої повертається до єврейської історії та культури, пише оповідання, повість «У єврейській ро-

дині», нариси під загальною назвою «Піонери» (надруковані у «Восходе» у 1904-1905 рр., після повернення письменника до Росії), гімн «Ді Швуе» («Клятва»). У Франції ж відбувається перше знайомство із практикою етнографічної роботи, що згодом мала вирішальне значення в

Семен АН-ський

житті С. Ан-ського. Інтерес письменника до етнографії остаточно сформувався під впливом П. Лаврова. «Шість років секретарства у П.Л. Лаврова (від 1894 до 1900 – І.С.) були для Семена Акимовича шестирічним університетським курсом... Якщо Гліб Успенський надовго підкорив серце Семена Акимовича, то Лавров дисциплінував його розум і підняв його на вершини загальнолюдських знань» [8], – писав В. Чернов.

До розуміння цінності традиційної єврейської культури С.А. Ан-ський прийшов через ідеали російської народницької літератури, співробітництво в «Русском богатстве» та «Сыне Отечества». «Російський народник, соціал-революціонер, секретар П.Лаврова, він став єврейським націоналістом, не політичним, а культурним, він мріяв про закріплення історичних засад єврейської психіки шляхом свідомого й наполегливого єврейського виховання [9]. На національну самоідентифікацію С. Ан-ського вплинули також політичні процеси кінця XIX – початку XX ст.: справа Дрейфуса у Франції, єврейські погроми в Кишиневі й Одесі. «Треба виховати народ до національного життя, – писав, полемізуючи із єврейськими націонал-територіалістами, С. Ан-ський у листі до відомого єврейського політичного діяча Х. Житловського 1905 р. – І тоді, як у здоровому організмі, у народі з'явиться туга за територією, за державним життям» [10]. Народницька школа переконала С. Ан-ського в тому, що завдання «виховання народу» передбачає, насамперед, навчання народу, глибоке усвідомлення ним і аналіз історичних і культурних коренів, традицій і вірувань.

Упродовж багатьох років письменник досліджував фольклор різних народів, методику запису, класифікації і обробки фольклорного матеріалу, що дозволило йому згодом здійснити ряд успішних фольклорно-етнографічних експедицій у «смугі осілості», зібрати, проаналізувати й підготувати до публікації унікальні матеріали. Цей же період характеризується стійким інтересом майбутнього етнографа до російської літератури, читацької аудиторії і пов'язаної з нею просвітницької діяльності.

Ще в Парижі він пише невеличке дослідження «Історія російської літератури», «Що читає організований німецький робітник? Нарис», нарис «Народ і книга» (1902), готує «Програму для збирання відомостей про те, що читає народ?» (1902) і складає «Каталог народних книжок» (видання «Посредника») (1902?) [11].

Звернення С. Ан-ського до єврейського декоративно-ужиткового мистецтва щасливо збіглося в часі зі створенням у Петербурзі Єврейського історико-етнографічного товариства (далі – ЄІЕТ) [12], в організації та роботі якого він брав безпосередню участь. Працював також у Єврейському літературному товаристві й Товаристві єврейської народної музики. Тоді ж він багато й активно співробітничав із російсько-єврейськими журналами «Єврейский мир» [13], «Єврейская старина», «Восход», альманахом «Пережитое», газетами «Гомельская копейка», «Утро России», «Южная копейка», виданнями ідиш «Дер Фройнд», брав участь у підготовці фундаментального наукового видання – Єврейської енциклопедії. Свідченням цього співробітництва є матеріали листування (ф.339).

Уже в першому випуску альманаху «Пережитое» С. Ан-ський, немов обґрунтовуючи концепцію етнографічної роботи, представляє програмне за значенням звернення до читачів: «Усе поглинаючий час знищує не тільки речові пам'ятки старовини; він поступово стирає і той живий історичний матеріал, що існує в переказах, звичаях, спогадах, піснях давнього походження тощо. Природний темп їхнього зникнення був значно прискорений тими глибокими змінами, які з такою стрімкістю відчував єврейський побут у Росії. Багато з того, що лише нещодавно було явищем повсякденного єврейського життя, залишило ледь помітний слід у народній пам'яті; продукти єврейської колективної творчості, що відбивають погляди народу на пройдену ним смугу життя, змінюються новими» [14]. Користуючись нагодою через альманах звернутися до широких кіл читачів, С. Ан-ський у статті «Єврейська народна творчість» формулює «невідкладне завдання: організувати систематичне й повсюдне збирання здобутків усіх видів народної творчості, пам'яток єврейської старовини, опис усіх сторін старого єврейського побуту. Справа ця, як абсолютно позапартійна, культурна і національна, мусить залучити до себе й об'єднати кращі сили нашого народу. Настав час створити єврейську етнографію!» [15].

У 1908–1911 рр. письменник і етнограф активно співробітничав з російсько-єврейським журналом «Єврейский мир», що виходив у Петербурзі. Він працює в редакції журналу як редактор, критик і автор. У невеликому за обсягом (68 одиниць) фонді редакції журналу [16] збереглися подані для публікації матеріали з редакційними виправленнями Ан-ського, а авторство одного з віршів – «Плавцям», за підписом В. Волошкевича, ймовірно (за почерковими ознаками) належить самому Семенові Акимовичу [17].

Розуміючи небезпеку повної втрати «спадщини тисячолітньої творчості», С.А. Ан-ський уже 1908 р. робить перші спроби організувати єврейську фольклорно-етнографічну експедицію силами ЄІЕТ. У вересні 1909 р. він пише

Х. Житловському; «Чим більше думаю, тим більше переконуюсь, що єврейство лежить у 4000-річній психології та 4000-річній культурі. Зможемо пристосувати нашу культуру до життя – будемо жити, не зможемо – будемо мучитися й видихатися, доки не вмеремо. А прийти нам чужі голови й серце жодному хірургові не вдасться. У мене тепер план – якщо вдасться, буду радий нескінченно. Клопочуся, щоб Єврейське Етнографічне товариство відрядило мене збирати по Росії єврейські народні пісні, прислів'я, казки, замовляння тощо, коротше – народну творчість. Якщо вдасться – охоче присвячу цьому все життя, що залишилося. Це величезне культурне завдання. Потрібно для цього від 8 до 10 тисяч. Пощастить дістати – найщасливіша людина буду» [18].

«Через інтенсивне проникнення в єврейську масу нових культурних впливів, що загрожують знищити безліч залишків єврейської старовини і народної творчості, вкрай необхідно приступити якомога скоріше до збирання:

1. Матеріалів із фольклору: записування з усією науковою точністю переказів, легенд, казок, притч, пісень, прислів'їв, приказок, загадок, особливостей місцевих діалектів тощо. Записування звичаїв, повір'їв, замовлянь, прикмет, лікувальних засобів тощо.

2. Історичних матеріалів щодо кожної місцевості – пінкасів, документів, стародавніх паперів, мемуарів, розповідей очевидців тощо.

3. Предметів єврейської старовини (для майбутнього єврейського музею): старовинні книги, рукописи, документи, предмети єврейського мистецтва: «Misrachim», поройхеси, різьблення на амвоні, менойри, прикраси сувоїв Завіту, предмети культу, давні жіночі прикраси, старі костюми, реліквії, предмети, пов'язані з пам'яттю видатних осіб чи знаменних подій тощо.

4. Робити фотографічні знімки типів, сцен, історичних місцевостей, пам'ятників, давніх чи чудових будинків, предметів тощо», – писав С. Ан-ський напередодні експедиції, накреслюючи основні завдання на багато років. Ці записи є свідомством того, що від самого початку дослідник планував охопити експедиційними обстеженнями велику територію «смуги осілості» Європейської частини Російської імперії.

«Експедиція, розрахована на три роки, має на меті обстежити безпосередньо близько 300 найцікавіших у культурно-історичному плані пунктів 10-ти губерній «смуги осілості». Інші, менш значні пункти, передбачається обстежувати за допомогою письмових зносин чи відряджання туди однієї особи». Поряд із науковими, задумані Ан-ським експедиції переслідували політичні та просвітницькі цілі, які він сформулював так: «Систематичне збирання здобутків народної творчості й усебічне обстеження економічного життя становить для єврейського народу окрім загального художньо-наукового значення, ще особливий, специфічний нагальний інтерес. Якщо антисемітські теорії ґрунтуються на наклепницькому визначенні шкідливої економічної ролі єврейства, то необхідно бути озброєними тими матеріалами, які найяскравіше змальовують єврейський народ, його погляди, вірування, надії й сподівання, що нам дає безпосередньо народна творчість» [19].

Першій експедиції передували численні по-

їздки С. Ан-ського по Україні, виступи з публічними лекціями, публікації, засновані на фольклорному матеріалі. Одну з таких лекцій «Характер і засади єврейської літератури» було прочитано після тривалих погоджень і переговорів із владою в Києві 1910 р. й організовано Київським відділенням Товариства для поширення освіти поміж євреями в Росії (ОПЕ – в тексті збережено російську абrevіатуру – *І. С.*) [20]. Звіт про цю лекцію згодом опубліковано у матеріалах Київського відділення ОПЕ [21].

Безпосередньо до реалізації ідеї проведення експедиції Ан-ський приступає у 1911 р. Гроші в розмірі 10 тис. крб. на здійснення досліджень він одержав від київського мецената, сина найвідомішого єврейського фінансиста, філантропа і громадського діяча Горація Йосифовича (Осиповича) Гінцбурґа – Володимира Гінцбурґа. У фонді Ан-ського збереглося його листування з В. Гінцбурґом [22]. У листах письменник і етнограф повідомляє респондента про поточні справи і найближчі плани, обговорює організаційні питання, пов'язані з майбутніми експедиціями. Це листування свідчить про те, що крім відчутної фінансової підтримки Гінцбурґа, Ан-ському доводилось у пошуках додаткових коштів здійснювати численні поїздки до Москви, Баку, Царицина й інших міст. У січні 1912 р. він писав В. Гінцбурґу: «Після від'їзду з Києва я побував із приводу експедиції у Харкові й Москві, але через різдвяні свята... більшість громадських діячів були у від'їзді... До цього ж часу (середина лютого – *І. С.*) розраховую побувати також у Баку і Царицині...» [23]. Водночас Ан-ський прагне залучити до роботи експедиції кращі сили єврейської інтелігенції. Він сподівається, що за допомогою зібраного матеріалу вдасться переломити негативне ставлення частково асимільованої міської інтелігенції до народного побуту, до предметів єврейського декоративно-ужиткового мистецтва, традиційного фольклору.

Для обговорення цілей і завдань експедиції і, особливо, статусу, 24 – 25 березня 1912 р. у Петербурзі з ініціативи Ан-ського було зібрано нараду єврейських учених та інтелігенції. Внаслідок тривалої і досить гострої полеміки було прийнято рішення про організацію експедиції та її адміністративний статус (є самостійною організацією, автономною при Єврейському історико-етнографічному товаристві, підпорядковується Московському товариству поширення правильних знань про євреїв). До складу організаційної комісії експедиції увійшли С. Ан-ський, Ш. Дубнов, Л. Сев, М. Кулішер, Г. Сліозберг, Л. Штернберг, А. Браудо. У листі до В. Гінцбурґа від 13 квітня 1912 р. Ан-ський пише про це: «У нараді взяли участь 20 чоловік, у тому числі троє з Москви (д-р Вермель, Марек і Енгель) і д-р С.А. Вайсенберг із Єлисаветграда. Було прочитано доповіді з антропології, етнографії, фольклору й народної музики, обговорено питання про рамки досліджень, особливо щодо включення економічних досліджень, про методи роботи, маршрут тощо. З більшості питань відбувся тільки загальний обмін думками і обрано комісію з 7 чоловік для їхньої детальної розробки. Між іншим, було вирішено розпочати роботу з Волинської губернії» [24].

Пропозицію починати роботу з Волинської губернії на нараді вніс П. Марек: «Для досвіду

варто було б почати з місць більш давнього поселення євреїв. Найпридатніший щодо цього район: частина Волинської губернії по Західному Бугу і так звана Брестська округа, що входила до «Вааду чотирьох країн». Зручніше було б почати від Староконстантинова, Заславля, у напрямку до Володимир-Волинського, Луцька і дійти до Гродненської губернії, південніше Бреста. Усе це місця найдавнішого єврейського поселення, що припадають на XV сторіччя» [25] Учасники наради зупинилися також на питанні про адміністративний статус експедиції. Не виробивши остаточного взаємоприйняттого рішення, всі присутні передали це питання на розгляд організаційної комісії у складі С. Ан-ського, С. Дубнова, Л. Сева, М. Кулішера, Г. Сліозберга, С. Гінцбурга, Л. Штернберга й А. Браудо. У листах до В. Гінцбурга С. Ан-ський висловлює свої міркування щодо можливих варіантів юридично оформленого існування експедиції: організація нового товариства; підпорядкування експедиції Єврейському історико-етнографічному товариству; Московському товариству поширення правильних відомостей про євреїв. Сам Ан-ський вважає, що першу поїздку варто здійснити самостійно, «без будь-якої фірми» [26], тільки заручившись відкритим листом від Академії Наук чи Географічного товариства. При цьому репліку Ан-ського: «Мені особисто здається, що нема чого квапитися з передачею експедиції якомусь товариству» [27] слід розуміти як те, що «серед членів комітету як Петербурзького, так і Московського немає таких знавців єврейського побуту і писемності, яким можна було б довірити керівництво роботами й редакцію матеріалів. В обох товариствах таких людей лише троє (Дубнов, Мазе, Марек) й ті зайняті іншими справами» [28]. В. Гінцбург, у свою чергу, в листі-відповіді висловлюється на користь пропозиції про передачу експедиції під егіду ЄІЕТ, оскільки організація самостійного товариства, попри всю привабливість ідеї, вимагає значних матеріальних витрат, часу на вироблення статуту та його легалізацію [29].

Напередодні початку експедиції, у квітні-травні 1912 р., С. Ан-ський активно працює над складанням «Програми для збирання матеріалів з єврейської етнографії». За його задумом, ця програма мала становити капітальну працю з понад 10 000 питань, розподілених за розділами, і охоплювати практично всі аспекти єврейського побуту й вірувань. У цей час він пише В. Гінцбургу: «Зважаючи, що при найінтенсивнішій праці я можу не встигнути виконати цієї роботи до червня, до початку поїздки, я хотів залучити до неї групу молодих людей, знавців єврейського побуту...» [30].

Програма включала такі основні розділи (з численними підрозділами й пунктами): «Дитя», «Від хедера до весілля», «Весілля», «Сімейне життя», «Смерть» і, отже, охоплювала весь життєвий цикл людини. У Відділі фонду юдаїки ІР НБУВ збереглися чорнові матеріали з підготовки й складання програми. Серед них – найдокладніший опитувальник анкети «Taneyism» (Пісти) і «Khasidim» (Хасиди), що був складений А. Юдицьким і не увійшов до першої публікації.

1 (14) липня 1912 р. експедиційна група в складі керівника експедиції С. Ан-ського, фотографа і художника С. Юдовіна, музикознавця і

композитора Ю. Енгеля виїхала в поїздку без офіційного статусу й підпорядкування в Україну, працюючи в цьому сезоні у Волинській губернії, зокрема – у Староконстантинові. За день до від'їзду, у передчутті цікавих відкриттів, Ан-ський пише: «Дуже хвилююся як перед великою невідомістю. Як піде справа? Чи матиму довіру тих бідних і темних, із середовища яких сам вийшов, але від яких так далеко відійшов за ці роки? Моментами навіть моторошно. Але, разом із тим, у душі величезне радісне відчуття, що починається здійснення найзаповітнішої мрії цілого життя» [31].

«Чи матиму довіру?..» Відповіддю на це риторичне запитання, може бути тільки цитата зі з'ясування про поїздку одного з учасників експедиції – Юлія Енгеля, що із властивим йому тонким гумором пише про взаємини з населенням, проблеми, із якими стикалися члени експедиції при записі на фонограф: «...Нас вважали навіть часом за грамофонників, тобто людей, які торгують піснями і казками. Але Ан-ський з його поважним виглядом, дотриманням обрядів і умінням розмовляти зі старшими людьми тут, як скрізь згодом, зміг заладнати справу. Про себе я не говорю. Крім того, що я єврейською говорив погано, я викликав недовіру старих уже одним своїм голеним видом. Але слідом за Ан-ським і мені легше було здобути, що потрібно» [32].

1 липня 1912 р., напередодні від'їзду експедиції з Києва, Ан-ський писав В. Гінцбургу: «Робимо останні приготування і завтра, 1-го, виїжджаємо... Четвертого нашого товариша ми зустрінемо в містечку Ружин Київської губ., куди ми зараз і їдемо, тому що нам обіцяні там особливо цінні матеріали. Відтіля ми поїдемо в Полонне, Славути, Новоград-Волинський і т.д. за заздалегідь виробленим маршрутом» [33].

У липні-серпні пересування учасників експедиції опиняються у полі зору Департаменту поліції (особлива увага приділяється при цьому С. Ан-ському, який досить давно був для поліції «неблагонадійним елементом»). За повідомленнями і звітами зовнішнього спостереження за «членом партії соціалістів-революціонерів Раппопортом, що носить прізвище Ан-ський», можна відновити дати перебування і населені пункти, обстежені упродовж сезону. 18 серпня він прибув із Сквири в Полонне, а 20 серпня виїзду у Бердичів. Далі зазначається: «Агентурним шляхом з'ясовано, що Раппопорт має в Староконстантинові й у м. Полонне Волинської губернії художнє ательє (в одному з них у м. Полонне Юдовін працює підмайстром)» [34].

У вересні, в сезон релігійних «осінніх свят» (від початку Рош ха-Шана до Йом-Кипуру) учасники експедиції змушені були перервати роботу на два тижні. «Святковий час, від Нового року до початку Йом-Кипуру, виявився найнезручнішим для наших робіт. – писав С. Ан-ський у листі В. Гінцбургу. – Крім того, що у святкові дні немає можливості ні записувати будь-що, ні робити знімки, увесь цей час населення, з яким переважно доводиться мати справу, через посилені релігійні настрої, зовсім не має бажання займатися не тільки співом пісень, повідомленням казок, але навіть розповідями цілком благочестивих легенд» [35].

На певний час Ан-ський повертається до Петербурга для того, аби впорядкувати численні польові записи, передати Енгелю фоновалики для розшифровки, сформувати новий склад групи. Тоді ж йому вдається зустрітись з Хаїмом-

Нахманом Бяликом, видатним єврейським поетом і зацікавити його зібраними матеріалами. Бялик пообіцяв узяти участь у роботі у вересні-жовтні. С. Ан-ський, упевнений у тому, що участь Бялика є надзвичайно важливою як для справи збирання матеріалів, так і для зміцнення престижу експедицій, писав В. Гінцбург: «Крім того, що він (Х.-Н. Бялик – І. С.) – рідкісний знавець найсокровенніших сторін єврейського життя, він багато працював у цій галузі (він нещодавно видав 6 томів оброблених і класифікованих єврейських «Агадот»). Він повинен прийти завтра у Рівне» [36].

15 вересня 1912 р. С. Ан-ський повертається на Волинь, у Рівне, у супроводі С. Юдовіна. Відтоді починається заключний етап роботи в сезоні. За планами Ан-ського він мусив тривати до 10–15 жовтня. У вже цитованому листі накреслено і подальший маршрут: Острог – Заслав – Миропіль – Остропіль – Староконстянтинів – Кременець. У Рівному учасники планували відбутися останні дні свята Суккот, що завершуються Симхас-Тойре – часу, найцікавішого із погляду записування хасидських святкових наспівів і колоритних фотозйомок.

Останні вісім днів сезону Ан-ський провів у Луцьку. Звідти він писав І. Цинбергу: «Ця пробна експедиція дала набагато більше, ніж я очікував від неї: кілька сот легенд, сказань, історичних переказів, казок, понад 500 народних пісень, кілька сот цікавих віршиків, близько 200 предметів, придбаних для музею, книги, рукописи тощо. І це – десята частина того, що можна було б зібрати за умови більшого досвіду, організованості і вміння. Я впевнений, що велика експедиція може зібрати колосальний з будь-якого погляду матеріал» [37].

«Я брав участь у цій експедиції саме на початку її. Тут ми, між іншим, уперше застосували для записування єврейських пісень фонограф. І це дало чудові результати. Після мене працював в експедиції З.А. Кісельгоф, один із найвидатніших діячів у справі збирання єврейських народних пісень» [38].

Натхненний успіхом першої пробної експедиції, Ан-ський у березні 1913 р. розробляє план майбутнього сезону і разом із кошторисом витрат подає на розгляд меценатів-євреїв, здатних надати фінансову підтримку. У цьому плані він повідомляє про намір відвідати понад 250 містечок (за 3 роки), плануючи на сезон 1913 р. – 80, називає приблизний склад експедиції. Для роботи з передплати проведення експедиції цього року було залучено таких відомих єврейських громадських діячів, як Г. Сліозберг і М. Шефтель. Деталі підготовчого етапу відбито у листуванні С.Ан-ського з В.Гінцбургом.

Здійснення місії щодо забезпечення фінансової підтримки змушувало письменника до частих поїздок, було пов'язане з численними зустрічами, переговорами і як наслідок – частими розчаруваннями. Так, у листі від 24 травня 1913 р. він пише: «У Москву на минулому тижні довелося їхати ще раз (втринадцяте із часу початку переговорів про експедицію!!)» [39]. Однак, з приводу, пропозиції М. Шефтеля провести етнографічну поїздку 1913 р. у такому ж обсязі, що й попередню, і обмежитись скороченим фінансуванням, Ан-ський, у вже згаданому листі зауважує: «Для такої поради

не варто було мені шість місяців оббивати пороги.., я краще відмовлюся зовсім нинішнього року від експедиції, ніж [буду] проводити її в урізаному вигляді і скомпрометувати всю справу» [40].

Стан справ із передплатним листом, турботи, пов'язані з організаційними справами, аж ніяк не додавали оптимізму. Наприкінці січня 1913 р. Ан-ський писав В.Гінцбург: «Глибоко вдячний Вам за Ваш теплий лист від 5 (18) січня, що неказанно обрадував і підбадьорив мене серед тутешніх поневірянь із передплатою, що дотепер ще не скінчилися. Скликав я комісію, обрану Нарадою, ознайомив її зі станом справ і просив узяти на себе організацію передплати, але Генріх Борисович (Сліозберг – І. С.) ухилився від участі, пообіцяв, що він сам зробить усе, що потрібно, і знову доручився за 8 тисяч р. від Петербурга. Свою бездіяльність за весь цей час він пояснив випадковими обставинами, відсутністю деяких осіб, що повинні були б відкрити лист, святами тощо. Мені нічого не залишалося, як <...> погодитися і чекати. Має ж це коли-небудь скінчитися. Тим більше, що все питання тут лише в тім, щоб Ген. Бор. чи Мих. Іс. Шефтель знайшли трохи вільного часу для поїздки з листом.

Крім того, що це нудотне відкладання справи із дня на день саме по собі дуже тяжке, воно ледь фатально не відбулося і на організації справи у Москві». Далі Ан-ський описує зустріч із Д.В. Висоцьким, тривалі розмови про збирання коштів, під час яких останній намагався переконати етнографа у тім, що Москва є «у 10 разів біднішою за Київ і Петербург». Після всього Висоцький пообіцяв зібрати до Великодня (зросійщена назва Песаху – І. С.) гроші в Москві й доручився за 5 тис. руб. [41]

У цей самий час Ан-ський подає на розгляд Комісії план проведення робіт у сезоні 1913 р. і кошторис необхідних витрат. І те й інше було схвалене Комісією. Копії цих документів Ан-ський через Закса й Маховева передав В. Гінцбург.

Паралельно з підготовкою експедиційних робіт Ан-ський пише статті для російсько-єврейських періодичних видань, бере участь у роботі товариств (з 1912 р. він є членом Правління Єврейського історико-етнографічного товариства, Єврейського літературного товариства, Товариства єврейської народної музики), редагує журнал «Єврейский мир» [42], виступає з доповідями і не припиняє літературної роботи.

25 березня 1913 р. С.Ан-ський читає в Єврейському історико-етнографічному товаристві в залі Тенішевського училища в Петербурзі велику публічну лекцію «Єврейська народна творчість», підготовлену на основі зібраних у першому сезоні народних казок, легенд, приказок, яку супроводжує показом «туманних картинок» (докладну програму опубліковано у Річному звіті Товариства) [43].

Він також активно включається у справу створення Єврейського музею в Петербурзі. «Комісія з організації архіву і музею й минулого року клопоталася про приміщення для цих установ, і лише на початку 1913 року, завдяки люб'язному сприянню довічного члена Товариства М.А. Гінсбурга, було відведено під ці установи спеціально обладнане приміщення в будинку шпиталю, вибудованого ним на Василівському

острові, по 5 лінії, № 50. З одержанням належного приміщення Товариство може спрямувати свої зусилля на збирання і збереження документів і пам'яток єврейської старовини» [44]. «М.А. Гінсбург» надав у розпорядження експедиції велику кімнату в будинку його шпиталю – і я перевіз сюди всі матеріали, інвентар, бібліотеку <...> і бюро» – писав про це Ан-ський [45].

У березні 1913 р. на нараді представників Київської, Московської і Петербурзької груп сприяння обговорюється питання про організаційний статус експедиції: «Експедиція організується як автономна комісія при ЄІЕТ і має самостійну адміністрацію і звітність», за Ан-ським закріплюється «виняткове право щодо обробки для публікації зібраного за його участю матеріалу» [46]. 9 (22) червня 1913 р. експедиція знову починає працювати на Волині й після двох місяців переїжджає до Подільської губернії. «У четвер, 6/19 червня, наша експедиція відправляється в дорогу і в неділю ми вже приступимо до роботи» [47].

Цей напрямок був обраний не випадково, тому що серед інших регіонів Східної Європи саме Східна Галичина, Волинь і Поділля виділялися й виділяються дотепер значною кількістю пам'яток єврейської старовини. Саме тут, особливо на Поділлі, на відстані від старих центрів єврейської культури, усна легендарна історія розцвітала особливо пишню, конкуруючи з письмовою історією, доповнюючи, а то і заміщаючи її. Крім того, саме в цих місцях зародився хасидизм з його культом святих могил і чудотворності. Під час цієї експедиції С. Ан-ський приходив до розуміння важливості збирання, аналізу й публікації матеріалів єврейського декоративно-ужиткового мистецтва. Волинь і Поділля відкрили перед учасниками експедиції самобутню і високу народну художню творчість, що відбилася в різьбленні *мацев* (надгробків), в оздобленні й розписах синагог, в образотворчих мотивах і орнаментах старовинних рукописів, у тому числі і *пінкасім* (записних книг єврейських громад). С. Юдовін виконує сотні фотографій і замальовок, копій з образотворчого матеріалу, що, до речі, згодом вплинуло на всю його творчість художника-графіка [48].

На необхідності збирання історичних матеріалів, фотографування фіксації пам'яток народної архітектури, замальовок копіювання епітафій ще 1912 р. акцентував увагу В.Гінсбург, коли писав: «Чи займалися Ви при огляді будинків і оздоблення, а також і каменів питанням про час, до якого такі належать. Це дуже цікава сторона справи, хоч стосується скоріше історії, ніж до етнографії і фольклору» [49]. Для того, щоб охопити і цей аспект досліджень, до роботи експедиції, крім С. Юдовіна, було залучено студентів Курсів сходознавства А. Рехтмана, І. Фікангура і С. Шраєра. Юлій Енгель не зміг узяти участь у роботі, тому місце «музичної людини» у цій поїздки було закріплено за З. Кісельгофом.

У роботі експедицій було, не менше, ніж інші організації, зацікавлене Товариство єврейської народної музики (Ан-ський 1912 р. увійшов до складу Правління Товариства). «Діяльність товариства почалася з основної його задачі – збирання й записування єврейських народних мелодій. Найактивнішу участь у ви-

конанні цього завдання брав увесь час З.А. Кісельгоф, записами якого переважно користувалися композитори Товариства для обробки й розробки єврейських пісень й інших музичних надбань <...> При всім старанні музичного комітету щодо планомірності роботи із запису народних мелодій, довелося все ж таки задовольнитися, головним чином, спорадичними поїздками членів комітету. Дійсне обстеження по всій Росії мелодійного матеріалу народної пісні вимагало б таких великих коштів, яких товариство не спроможне асигнувати й у найближчому майбутньому. На щастя, цим займається єврейська етнографічна експедиція імені барона Горація Гінсбурга на чолі із С.А. Ан-ським (який є і членом правління «Товариства єврейської народної музики»); ця експедиція залучила до своєї роботи Товариство єврейської народної музики в особі його музикантів. Щодо матеріалу, необхідного для композиції, то лише записів З.А. Кісельгофа вистачило для композиторів Товариства впродовж п'яти років і на складання спеціального збірника (для школи й родини)» [50].

У другій половині серпня дослідники працюють у Подільській губернії. Однак у вересні вони змушені зробити коротку перерву в роботі, зумовлену двома тижнями релігійних свят. Про роботу в 1913 р. С. Ан-ський пише В. Гінсбургу (листа відправлено наприкінці серпня з Києва): «Увесь цей час ми роз'їжджали найглухішими містечками, знаходилися в такій обстановці, що не було органічної можливості усамітнитися. Одна з особливостей роботи експедиції полягає в тім, що з раннього ранку до глибокої ночі наші кімнати повні народу. Це неймовірно стомлює, але проти цього нічого не можна зробити» [51].

У цьому ж листі етнограф підбиває попередні підсумки етнографічного обстеження Волинської губернії: «За 2,5 місяці експедиція побувала в 25 пунктах (8 повітових містах і 17 містечках), збрала матеріал, що удвічі, якщо не більше, перевищує матеріали торішньої експедиції, зробили понад 500 фотознімків, записали до 1000 мотивів і пісень, величезну кількість казок і легенд, придбали 169 предметів для музею, серед яких чимало старовинних і коштовних, у тому числі до 20 рукописних, [здебільшого] ненадрукованих творів XVIII-XX сторіч, багато листів відомих осіб тощо... серед фотографій додався ще один відділ – обкладинки пінкасів. Зняли й скопіювали близько 40, серед яких багато оригінальних і художніх» [52].

Час перерви Ан-ський використовує для участі в процесі Бейліса як кореспондент від газети «Речь». Не просто інтерес, а активна участь у процесі розпочалася для Ан-ського ще 1912 р. (цілком природно, що як соціал-революціонер, єврейський націоналіст у найкращому розумінні, він не міг стояти осторонь цієї справи). Ще в грудні 1911 – січні 1912 р. Ан-ський пише велику статтю «Ритуальні наклепи в єврейській народній творчості», яку віддає В. Короленкові для публікації в «Русском богатстве» і сподівається, що стаття ця допоможе письменникові при захисті Бейліса [53]. «Поспішав я з цією роботою дуже, щоб Ви встигли ознайомитися з легендами для статті, яку Ви маєте намір написати із приводу наклепів для грудневої книжки і яка могла б мати величезне

значення. Я написав її в 4-5 днів, працюючи по 15-16 годин на добу і не встиг навіть як слід прочитати її» [54].

Під час відвідувань Києва Ан-ський звозить у спеціально відведену (за розпорядженням В. Гінцбурґа) кімнату матеріали, зібрані в експедиції. («Тепер вибрався на день у Київ, привіз два великі ящики з рукописами й предметами для музею») [55].

У багатьох містах і містечках, в яких працювала група, Ан-ський мав надзвичайну чарівність й уміння спілкуватись з людьми різного віку і соціального стану, знаходити друзів, із якими довгі роки листується, зустрічається під час нових відвідувань цих місць. А. Рехтман у спогадах про експедицію, виданих 1957 р. на ідиш у Буенос-Айресі, описує зустрічі Ан-ського з євреями містечок, що починалися зазвичай в синагозі одразу після молитви запитаннями до етнографа, його розповідей про життя столиці, а потім продовжувалися в Ан-ського у гостях, де старші люди за чашкою чаю, а часом чаркою горілки ділилися спогадами, відповідали на запитання дослідника, розповідали на його прохання місцеві легенди. Він також згадує старших гостей Ан-ського, які кожного вечора заповнювали його готельний номер, самовар, що завжди кипів тут, обстановку тепла і гостинності, яка сприяла відвертій розмові, пісні й легенди, що лунали тут. Успіх експедиції, коло-сальний зібраний матеріал, А. Рехтман пов'язує із ставленням місцевих жителів до її керівника. «І старий, і малий усі дні й вечори знаходилися в його кімнаті. І тільки завдяки цій любові вдалося зібрати усе, що ми збрали» [56].

Подільська губернія становила для Ан-ського особливий інтерес, тому що тут збереглися багатства єврейського фольклору і пластичних мистецтв. Саме тут зародилися й набули поширення хасидизм, сабатіанство і франкізм, містичне напруження яких знайшло безпосередній прояв у мистецтві і народних легендах. Продовжуючи записи словесного й музичного фольклору, Ан-ський не залишає поза увагою і зразки образотворчого мистецтва. Він тонко відчуває художній смак, з яким виконано предмети хатнього вжитку, звертає особливу увагу на архітектуру синагог і різьблення кам'яних надгробків, особливості й функціональність житлових споруд.

На Поділлі в сезоні 1913 р. експедиція відвідала й обстежила понад 20 населених пунктів, у тому числі такі відомі, як Миколаїв, Тульчин, Немирів, Проскурів, Хмільник, Шаргород. У Меджибожі записали різноманітні перекази з життя рабі Ісроеля Баал Шем-Това, тут же придбали для музею чудовий пінкас Товариства для вивчення Мішни (титульний лист якого опублікований в «Альбомі єврейської художньої старовини»), записали рідкісні музичні твори [57]. Деякі з легенд, записаних у Меджибожі, були літературно оброблені Ан-ським і підготовлені до публікації. Серед них: «Зустріч (Легенда)», «Історія з Бештом і святозагинувшим через наклеп. Сказання», «Історія з Бештом і вбитим християнином. Сказання», «Казка про алмазні слізки», «Кошмарна загадка. Історія одного загадкового вбивства немовляти» (написана 1913 р., безумовно, під впливом процесу Бейліса), «Янте (дружина)

Рабі Ісроеля», «Диво цадика», «Поза людиною. Легенда» [58].

Про роботу експедиції, зібраний матеріал, плани на наступний (1914 р.) сезон С. Ан-ський докладно розповів у лекції «Про роботу етнографічної експедиції імені барона Г.О. Гінцбурґа, що обстежила понад 60 пунктів Волинської та Подільської губернії». Лекцію було прочитано на загальних зборах Історико-Етнографічного Товариства, що відбулися в Петербурзі 19 квітня 1914 р. [59].

Одночасно із пошуком коштів Ан-ський багато працює над складанням програми-анкети, призначеної для організації етнографічної роботи у найширших масах. У розробці анкети йому допомагають слухачі Петербурзьких курсів сходознавства Ш. Вайнштейн, Ш. Локшин, І. Лур'є, І. Неусихін, І. Фікангур, І. Кімельман, І. Равребе, А. Рехтман. На разі встигла вийти лише перша частина «Єврейської етнографічної програми» за назвою «Людина» (за редакцією Л. Штернберґа) [60]. Ця частина включає 2087 запитань, що стосуються традиційного життя єврея від моменту народження до смерті, місцевих звичаїв, обрядів, переказів, пов'язаних із кожним з етапів і подій життєвого циклу. Видання другої частини Програми, присвяченої святам і особливим дням річного циклу, було підготовлене до друку, але не видане через початок Першої світової війни.

Якщо виходити з єдиної наявної дати – 1 липня (як зазначав Ан-ський у вже згаданому листі), експедиція виїхала в Київ, маючи на меті завершити роботи в Подільській і Київській губерніях.

Звіт про роботу експедицій 1912 – 1914 рр. С. Ан-ський вміщує в листі, надісланому до редакції «Єврейской старины» із Галичини. Згодом цей звіт віддруковано окремим відбитком. Згідно з ним, за час роботи експедиція обстежила понад 70 містечок «смуги осілості», було зібрано понад 700 предметів старовини, що становили музейну і художню цінність, записано величезну кількість народних казок, прислів'їв, приказок, «1500 народних пісень, до 1000 народних мотивів, пісеньних, застільних, синагогальних і музичних (записано на фонограф)... Зібрано декілька сот старовинних документів, що мають історичне значення, колекції листів видатних осіб, мемуарів, до ста давніх рукописів, пінкасів. Зібрано велику колекцію давніх оригінальних малюнків, титульних аркушів пінкасів, мізрахів, кетуб та ін., зроблено близько 1500 фотографічних знімків із стародавніх синагог, внутрішнього їхнього оздоблення, кіотів і амвонів, художніх предметів культу, надгробків, типів, сцен тощо» [61]. В опублікованій 1916 р. у газеті «Єврейская жизнь» інформації «Від єврейської етнографічної експедиції» С. Ан-ський ще раз наводить уже зазначені дані [62]. Як результат роботи експедицій письменник планує велике дослідження «Євреї в їхньому побутовому і релігійному житті», кілька варіантів плану якого збереглися у фонді Інституту рукопису НБУВ [63].

Попри умови воєнного часу, участь Ан-ського в санітарних загонах Союзу міст російських і його активну роботу в Товаристві допомоги євреям-біженцям, В. Гінцбурґ, розуміючи важливість наслідків трирічної роботи упродовж

трьох років, настійливо рекомендує не залишати етнографічних досліджень. «Я розумію, що невідкладні питання сьогодення поглинають Вашу енергію, але все ж таки мені б хотілося відірвати Вас для нашої справи, хоч і призупиненої через обставини у своєму подальшому розвитку, однак [такої що] не повинна занепасти на півдорозі. З поваги до Вашої <...> праці, необхідно, принаймні, зафіксувати роботу і якщо зупиняться, можливо, на невизначений час, то зупиняться на крапці, а не на комі» [64]. Ан-ський і думати не міг про зупинку. Вся його енергія, попри воєнний час і жахливі картини, що зустрічалися на кожному кроці, у кожному населеному пункті, де він бував із санітарними загонами (а то були переважно місцини, відвідані до війни, де іншим життям жили незнайомі люди), концентрувалася на необхідності публікації матеріалів, зібраних у 1912–1914 рр.

С. Ан-ський задумав здійснити багатотомне видання, що мало репрезентувати результати діяльності: «Внаслідок перерви роботи експедиції у зв'язку із війною було розпочато класифікацію й підготовку до друку зібраного матеріалу, що ледь вміститься у 40 томах. Вважаючи за необхідне зараз же приступити до видання зібраних матеріалів, що повинні лягти в основу єврейської етнографічної науки, покликаної зіграти велику роль у справі розквіту єврейської культури, літератури й мистецтва, Експедиція накреслила до видання в першу чергу: А) П'ять томів фольклорного й історичного матеріалу: 1) Легенди про кривавий наклеп; 2) Історичні сказання; 3) Містерії; 4) Замовляння і 5) Історичні документи. Б) П'ять томів музичних здобутків: 1) Пісні без слів (застільні, хасидські). 2) Синагогальні мотиви. 3) Музичні мотиви (переважно весільні). 4) і 5) Два томи народних пісень із мотивами. В) П'ять «Альбомів єврейської художньої старовини»: 1) Єврейська графіка, малюнки, титульні аркуші, мізрахи тощо – до ста аркушів, із яких близько 20 у фарбах. 2) Синагоги та їхня внутрішня прикраса, ківоти, амвони, орнаменти, до 100 аркушів. 3) Художні предмети культури й побуту, куди увійде частина предметів музею, понад 300 знімків. 4) Надгробні пам'ятники великих людей, історичних осіб і наявні оригінальні орнаменти до 200 знімків і 5) Ритуальні і побутові сцени й типи, до 200 знімків» [65].

Найважливішим для себе завданням він вважав створення Єврейського етнографічного музею в Петербурзі. «...Потім він раптом круто змінив розмову і почав розповідати про музейні єврейські цінності, які він збирав, коли їздив із відомим збирачем народних єврейських пісень З.А. Кісельгофом. «Який ми створимо музей! – із захватом вигукнув він. – Це буде академія, де стануть вивчати фольклор. У мене сотні чудових казок і легенд, чудові реліквії синагог, словом, побачите, що ми створимо!» [66].

Експедицією зроблено також численні записи народних легенд і сказань, що стали основою для літературних творів письменника. Нам хотілося б навести тут один із переказів про старі синагоги, що зберігся дотепер, і, цілком імовірно, 1913 р. записаний Ан-ським у Сатанові. У містечку було близько двадцяти молитовних будинків і клойзів, серед яких виділялася

Велика синагога, що називалася на ідиш «А гройсе клойз». Велика синагога займала визначне місце у житті єврейського населення Сатанова. Через 80 років учасники спільної експедиції Петербурзького єврейського університету і Єврейського університету (Єрусалим), працюючи в Сатанові, почули від місцевої жительки – українки оповідання-переказ про цю споруду. На запитання: «Коли була побудована Велика синагога?» вона відповіла: «На цьому місці здавна був високий пагорб. Якось люди почали копати його і знайшли щось тверде, продовжили розкопки і так відкопали всю синагогу».

Інша легенда – про невисокий курган поряд із синагогою, під яким поховано наречених, убитих козаками одразу після вінчання, була використана Ан-ським у його знаменитій п'єсі «Дібук».

З дитячих історій-страшилок збереглася одна дуже поширена в краї: «Уночі не можна було ходити повз Велику синагогу, тому що в цей час збиралися душі небіжчиків. Але один сміливець вирішив пройти опівночі. Дійшовши до воріт синагоги, він почув власне ім'я. Злякавшись до смерті, він усе ж таки ввійшов усередину. Всередині нікого не було видно, тільки чутно було молитву. Він піднявся на біму, промовив молитву й одразу почув незрозуміло відкіля: «Амен». Після цього душі почали розходитися, і він опинився на вулиці» [67].

На основі зібраних під час експедицій матеріалів (легенд, переказів) Ан-ський пише цикл оповідань, рукописи яких збереглися у фонді: «Зустріч (Легенда)», «Цадик Залман Шнеерсон. Біографічний нарис», «Історія з Бештом і свято загиблим через наклеп. Сказання», «Історія з Бештом і вбитим християнином. Сказання», «Казка про діамантові сльози», «Жахлива згадка. Історія одного загадкового вбивства немовляти» (написана 1913 р., безумовно, під впливом процесу Бейліса), «Янте (дружина) Рабі Ісроеля», «Чудо цадика», «Поза людиною. Легенда» У 1918 р. він пише «Велику і страшну історію з тельцем (Із єврейських народних казок)». Цікавою є історія про роботу над казкою. Ан-ський підготував чотири варіанти і тільки в останньому знайшов цілком придатну назву «Страшна та незвичайна історія про чотириватну вежу у місті Римі, про корону залізу, про нев'яучі трави та кесаря Нерона (з єврейських народних мотивів)» (квіт. 1918 р.). Саме під цією назвою казка було опубліковано того ж року в журналі «Єврейський мир» [68] з присвятою Федорові Кузьмичу Сологубу.

Кінець 1914 і початок 1915 рр. стали для Ан-ського чи не найдраматичнішим періодом. Він змушений був достроково зупинити роботу етнографічної експедиції, так і не встигнувши завершити заплановані обстеження, перевезти, а фактично, евакуювати зібрані під час польових робіт матеріали в Київ і Петербург. Програму «Людина», над якою він працював упродовж декількох років, не було надруковано цілком (нагадаємо, що вийшов лише перший том).

Війна, що почалася на заході Російської імперії, найболючіше вдарила по світу традиційного єврейства, вивченню якого С.Ан-ський присвятив останні роки: її першою жертвою стали євреї, що проживали в галицьких землях. Етнограф домагається відряджання у прифронтові райони Галичини в якості уповно-

важеного Комітету для допомоги хворим і воїнам, а також населенню, потерпілому від війни.

Ще в ході підготовки до війни, з кінця липня 1914 р., військове командування розпочало примусове виселення цілих єврейських громад із прикордонної смуги, а потім, хворобливо реагуючи на поразки російської армії, часто абсолютно необгрунтовано обвинувачувало євреїв у шпигунстві і сприянні ворогові, тим самим пояснюючи невдачі на фронті. (Нагадаємо епізод з арештом Юдовіна і Рехтмана за обвинуваченням у шпигунстві). Розстріли ні в чому не винних людей, захоплену заручників, військові погроми стали хіба що не звичайними явищами. Проблема біженців набула катастрофічного характеру. «Наприкінці 1914 р., коли російські війська зайняли Галичину, для галицьких євреїв відкрилося пекло з усіма його жахами. Наші солдати, керовані незугарними генералами, не спроможні відбити сильних атак ворога на полі бою, відкрили кривавий єврейський фронт, що простягнувся від найвіддаленіших місць у Карпатах до маленьких містечок Литви й Польщі... Цілі єврейські поселення – чоловіки, жінки, діти, старші люди – зганялися з насаджених місць; їх гнали куди прийдеться, часто самі переслідувачі не знали, куди. Їх гнали до російських залізниць сотні верст пішки; деякі в дорозі божеволіли від голоду, холоду, горя й побоїв. Найчастіше їх направляли до Києва, де зганяли у в'язниці і поліцейські відділки, а через деякий час засиляли вглиб Росії, навіть у Сибір. Нещастя і страждання цих людей не можна описати; більшість не знали мови і не мали уявлення, за що їх переслідують» [69].

Наприкінці 1914 р. С. Ан-ський, озброївшись документами Земського союзу і вдягнувшись у мундир співробітника Союзу, відправляється у прифронтову зону (і це попри вік і діабет, що почав розвиватися), де має намір замінити молодих співробітників ЕКОПО, яких стали переслідувати. Свою пропозицію поїхати в Галичину Ан-ський мотивував тим, що він знає цю місцевість за своїми попередніми експедиційними поїздками і що, «будучи безсімейним, може вільніше розпоряджатися власним життям. Відіграло роль також те міркування, що завдяки своїй популярності серед російської ліберальної інтелігенції, Ан-ський міг розраховувати на підтримку військово-громадських організацій, зокрема з боку Земського Союзу, на чолі якого стояв князь Львов, демократ і громадський діяч, який особисто знав і високо цінував Семена Акимовича» [70].

На фронті в Галичині Ан-ський організує розподіл продуктів і одягу для біженців, що направлялися Єврейським фондом допомоги жертвам війни, відстоює інтереси місцевого єврейського населення і біженців, домагаючись у начальства скасування нових обмежень і утисків, намагається надати будь-яку допомогу змученим людям, найчастіше володіючи єдиним інструментом допомоги – добрим словом і співчуттям. «Коли сивий єврейський «генерал» у мундирі із шашкою з доброю усмішкою і підбадьорливим словом заходив у біженські притулки й лікарні, то у переляканих загнаних людей прокидалася надія. Цей гість був «своїм», другом і заступником, що приносив полег-

шення» [71], – писала про етнографа Роза Міколаївна Етінгер (Мозонсон).

Під час першої поїздки у район бойових дій С. Ан-ський, перебуваючи у Рівному, написав у «Щоденнику» (1915 р.): «1-го січня. Новий рік народився в глибокій жалобі. Ні побажань, ні надій, наче стоїш біля небіжчика...» [72]. Цей настрій було спричинено не лише важкими враженнями від побаченого, а й тим, що етнограф, знову, повернувшись до місць й міста, де бував з експедицією, застав там неймовірно руйнування і страшні картини погромів.

Для того, щоб адресно доставити допомогу в маленькі містечка, Ан-ському доводилося вирішувати не тільки питання, кому і скільки передати грошей чи продовольства, одягу, а і як усе це доставити в те чи інше місце. У «Щоденнику» 1915 р. він докладно описує, як шукав залізничні вагони для вантажу. Ан-ський відвідує добре знайомі місця: Озеряни, Дубно, Здолбунів. Скрізь він бачить розруху, величезну кількість солдатів, у єврейських домівках убогість, голод і холод. Це справляє дуже тяжке враження на письменника, але його натура, що всюди шукала хоч щось позитивне, бере верх і в цій, здавалося б, безпросвітній ситуації. У Дубно, де експедиція працювала в сезонах 1912–1913 рр., Ан-ський записує враження від зустрічі: «Дубно. 22 січня. Заїхав в економію графині (Шувалової) до Гельборта, який там служив і з яким познайомився під час експедиції. Гельборт був у Радзивілові під час погрому. Усі сиділи замкнені, нікуди було зайти, хоч ночуй на вулиці. Раптом до нього підходить єврей і просить-молить зайти до нього. У нього юр-цайт і бракує 10-го до молитви. Зайшов до молитви, той ще покликав на вулицю освятити місяця. Тут грабують крамниці. А цюмо тільки й діла, що освячення місяця. І пішли» [73]. У цій, здавалося б, похмурій картині Ан-ський бачить тяглість єврейського життя, збереження традиції та надії.

24 січня він приїздить до Львова, де зустрічається з представниками Львівського єврейського комітету допомоги, вирішує питання організації допомоги євреям Галичини, зустрічається з представниками Земського союзу, російськими армійськими чинами, керівниками єврейської міської громади. При цьому в Ан-ському постійно був присутній не тільки письменник, громадський діяч, але і збирач, етнограф. Він увесь час пам'ятає про це й збирає речі для петербурзького музею, фіксує нові матеріали, помічає особливості єврейського життя. «Пішов ранком у синагогу. Синагога стара, кажуть 400–500 років (йдеться про знамениту львівську синагогу «Золота Роза», вщент зруйновану під час Другої світової війни – І. С.). Багате срібне оздоблення. Корона, ручки, ратища, завіси, люстри – усі дуже старовинне, коштовне. І нікому на думку не спадає продавати це, щоб нагодувати голодуючих. Це – «вічне». Потім – у невелику молитовню. Там молилися дуже гаряче, кидалися зі сторони в сторону. Один з парафіян почав розповідати мені, як постраждало місто. Згоріло 5 синагог, сотні будинків» [74]. «Наш потяг дійшов до Ржетова... Місто було велике, впорядковане. Було понад 10 000 євреїв. Тепер – менше половини. Усі грошовитіші – розбіглися. <...>

Зайшов у синагогу. Стара, кам'яна, кажуть 600 років як побудована. У ній багато коштовного, люстри, бра, завіси. <...> Йде товарний потяг у Жидинську Волю, останню станцію до Тарнова. У Волю приїхали при сході сонця. ...відправилися пішки до Тарнова (7–8 верст). <...> Місто, на щастя, вціліло від бомбардування. Велике європейське місто... Величезні урядові і приватні будинки, синагога, косяль, ратуша, пам'ятники. Було вдосталь багатих людей. Про це можна судити з розкішної нової синаги, що не поступається Петроградській... Жителів у місті було понад 40 000 тисяч. З них 17–18 тисяч євреїв.

Був у декількох квартирах – усі єврейські. Майже в усіх – портрет Герця на стіні й енциклопедичний словник Брокгауза. <...> 2-го лютого. Був у старій синагозі, оглянув її. Дуже красива, цікава.

...Показав іншу синагогу, хасидську, наглухо забиту, тому що її пограбували. Подарували мені шматок розірваних сувоїв, придбаних у перехожого солдата. Був у новій синагозі. Дуже багата, красива, але в мавританському стилі. Знайшов мідника, що відливає люстри в старому стилі. У Росії ця індустрія зникла. Один канделябр я в нього купив.

<...> 7-го лютого. Виявилася okazія їхати в Тухів...Синагога велика, нова, 11 років тому побудована, не згоріла, але скло вибите, двері відкриті навстіж, усередині тільки ківат із позолотою залишився при стіні. Усе інше знищене – ні амвона, ні кафедри, ні лав, ні люстри, ні сувоїв, нічого. Голі стіни. На підлозі валяються обривки релігійних книг, уламки люстр, перемішані із сіном. По кутах і в бічних молільнях напакостили люди, не коні. Перетворили храм на ретираду» [75].

У Львові, Жовкві, Олешницях, Пільзні та інших єврейських містечках Галичини Ан-ський записував розповіді очевидців про погроми, депортацію євреїв з окупованих російською армією містечок, збирав матеріали й документи для музею. Пізніше ці записи стали основою його публіцистичної книги «Руйнування Галичини», опублікованої на ідиш тільки після смерті письменника.

З властивим йому гумором, письменник занотовує різні сценки, які помічає на вулицях містечок. У Тухові він записує: «Походив містом. Вид його не піддається опису. Деякі з будинків, що вціліли, вочевидь християнські. Християни ще зустрічаються, а євреїв немає... Аж ось іде старий у пейзах, довгополуму каптані, з талесом під пахвою. Підійшов до залитої багнукою дороги, де лежать камені, став на один, підібрав поли, довго прицілювався для другого кроку, поли вислизнули, він їх знову відловив, перескочив і кудись прошигнув. За ним – також молодий» [76]. Під час наступного приїзду до Львова і Жовкви Ан-ський записав розказану йому майже анекдотичну ситуацію, пов'язану з суцільною русифікацією окупованих територій: «5-го березня. Був у Жовкві, <...> настрої загальом спокійний. Там збереглося єврейське самоврядування, але, оскільки йде русифікаторська політика, то комендант заборонив вести книги по-польському.

– Якою ж нам мовою їх вести? По-російському ми ж не знаємо.

– Ведіть їх єврейською мовою, на жаргоні, – розв'язав питання комендант.

І книги ведуться єврейською» [77].

У середині лютого 1915 р. Ан-ський повертається до Петрограда, щоб відзвітувати перед Комітетом про роботу в Галичині й одержати гроші для потерпілих. Під час перебування в Петрограді письменник зустрічався з друзями, займався справами Історико-етнографічного товариства і, зокрема, Єврейського музею, куди привіз величезну кількість зібраного в Галичині матеріалу.

Виправивши всі необхідні папери, наприкінці лютого Ан-ський приїжджає до Києва, де бере участь у роботі Комітету Товариства для надання допомоги. «25-те люте. Київ. Комітет допомоги на мою пропозицію об'їхати найбільші пункти завойованої Галичини, щоб обстежити стан євреїв там і дати певні суми на Пейсах, видав мені 8000 руб. Д.С. Марголін обіцяв поїхати у ставку ген. Іванова» [78].

З Києва письменник виїхав одразу до Львова (1 березня), а вже 3 березня був у Стрию. Тут він записав одну з розповідей людини, яка пережила всі жахи війни, але не залишила рідного міста: «Апельгрін розповів цікаву історію, як він залишився в місті, не пішов з іншими. «Уже я зовсім зібрався виїхати до Відня. Але одного разу, у суботу, напередодні від'їзду, відкрив я Мідраш і прочитав пояснення до того місця в Біблії, де сказано: «і був голод у тій країні і зійшов Авраам в Єгипет» (Буття, XII, 10). У поясненні говориться, що Авраам зробив не добре, що пішов із країни, коли там сталося нещастя. Я і подумав: над нашим містом теж готове вибухнути нещастя. Чи добре я зроблю, якщо піду. І залишився разом з іншими» [79].

У другій половині березня Ан-ський приїхав до Петрограда. Основною його метою в період весни-літа 1915 р. було створення музею, систематизація накопиченого під час експедицій і поїздок у прифронтові райони матеріалу і підготовка його до експонування.

Події воєнного часу не дозволяли повною мірою реалізувати ідеї та завдання етнографічного обстеження «смуги осілості». Однак архів, зібраний ЄІЕТ, обробкою і класифікацією якого постійно займалися співробітники товариства, був унікальним зібранням документів і матеріалів з єврейського фольклору й етнографії, творів народного мистецтва східно-європейського єврейства. За даними, наведеними у доповіді етнографічної секції, її зібрання на 1915 р. нараховувало 5–7 тисяч художніх робіт і до 25 тисяч етнографічних і фольклорних матеріалів [80]. Подальша робота з накопиченим матеріалом вимагала відповідного рішення правління Товариства.

У першій половині 1915 р. Історико-етнографічним товариством був остаточно сформульований і закріплений статус Єврейського музею й етнографічної секції у Товаристві. У листопаді поточного року, згідно з §§12 Статуту, при Комітеті Товариства утворена зі складу членів Комітету і Товариства особлива Етнографічна секція (до її складу увійшли: М.М. Марголін, С.М. Гінзбург, С.Л. Цинберг, Н. Штіф, З. Калманович, С. Зільберфарб, а з членів Комітету – С.А. Рапопорт, С.М. Гольдштейн, М.Г. Сиркін і Л.Я. Штернберг). У її відання перейшов як весь

наявний в архіві Товариства етнографічний матеріал, так і передана Товариству колекція Етнографічної експедиції імені барона Г.О. Гінцбург'а, що працювала в 1912–1914 рр. під керівництвом С.А. Раппопорта (Ан-ського). Зазначену колекцію було передано Товариству бароном В.Г. Гінцбург'ом на таких умовах:

А. Історичні матеріали, як-от: листи, документи тощо, переходять до складу архіву Товариства для того, щоб при виданні усього чи частини зазначеного матеріалу було зауважено, що ці матеріали походять з етнографічної колекції імені барона Г.О. Гінцбург'а і щоб С.А. Раппопорт був неодмінним членом цієї колегії, на яку буде покладене редагування цих матеріалів.

Б. Видання Етнографічної секції повинні мали назви: «Праці Етнографічної Секції Єврейського Історико-Етнографічного Товариства», а матеріали зазначеної Експедиції, що друкуватимуться у складі «Праць» мусять мати підзаголовки: «Матеріали Єврейської Етнографічної Експедиції імені барона Г.О. Гінцбург'а».

В. Вся етнографічна бібліотека і рідкісні книги, зібрані і придбані Експедицією, переходять до складу бібліотеки Історико-Етнографічного Товариства для того, щоб на шафах, де ці книги зберігатимуться, був напис «Етнографічна Експедиція імені барона Г.О. Гінцбург'а».

Г. До Історико-Етнографічного Товариства переходить на правах рукопису виданий Експедицією в кількості 200 примірників, перший том Єврейської етнографічної програми.

Д. До Історико-Етнографічного Товариства, у підпорядкування зазначеній секції, переходить уся музейна колекція експедиції і всі етнографічні її матеріали, а саме: валики з музичними записами, записи казок, легенд і пісень, усі фотографії і весь інвентар експедиції з тим:

1) щоб матеріали Експедиції не видавалися жодним стороннім товариствам чи особам для друкування і щоб вони не вмішувалися окремими частинами в «Єврейской Старине», а готувалися для наукового видання окремими, більш-менш завершеними томами документів, казок, пісень, музичних творів, альбомів тощо із дотриманням умов щодо заголовків, зазначених вище під літ. Б;

2) щоб Товариство негайно приступило до розміщення у своєму музеї колекції Експедиції в особливих шафах і з позначенням на них, що колекції складено Етнографічною Експедицією імені барона Г.О. Гінцбург'а;

3) що С.А. Раппопорт зберігає за собою право одноосібно розробити і готувати до друку фольклорний матеріал за тієї, однак, умови, що він приступить до роботи не пізніше піврічного терміну після закінчення війни і у будь-якому разі не пізніше двох років з листопада 1915 р., а після закінчення цього терміну Товариство може видати матеріали в обробці іншої особи;

4) що щоденник Експедиції, складений С.А. Раппопортом, і ті фотографії, які можуть бути до нього ілюстраціями, вважаються власністю С.А. Раппопорта. Фотографії, що будуть видані ще і цього в Працях Товариства, повинні мати позначку, що їх взято з матеріалів Експедиції;

5) що мусить бути складений опис предметів, які, у зв'язку з особливим їхнім характером, мають бути передані в Єврейський музей у

Палестині, якщо в Палестині утвориться правохоронний притулок для євреїв.

Е. С.А. Раппопорт вважається завідуючим музею Товариства до скону його життя, якщо він сам не відмовиться від цієї посади [81].

Семен Ан-ський як співробітник Земського союзу і Єврейського Товариства допомоги жертвам війни працював у прифронтових областях Галичини, організовував допомогу постраждалим, допомагав євреям-біженцям і водночас шосили рятував від повного знищення пам'ятки єврейської культури, що знаходилися в зоні бойових дій.

На тлі тотального руйнування традиційного єврейського світу порятунок залишків його культурної спадщини стає невідкладним національним завданням. Справу організації евакуації пам'яток старовини і творів народного мистецтва з районів, зруйнованих воєнними діями, бере на себе ЄІЕТ.

На початку 1916 р. у журналі «Дело помощи» був опублікований матеріал, під назвою: «Про евакуацію пам'яток старовини, народного мистецтва і предметів культури» (на нього ми вже посилалися). «У грудні 1915 р. створено при Єврейському історико-етнографічному Т-ві етнографічну секцію, яка розпочала евакуацію з місць, розташованих на фронті, пам'яток єврейської старовини і мистецтва ... Уже з перших кроків діяльності... з'ясувалося, як багато ми втратили. Загинула у вогні, розкрадена і знищена спільна спадщина багатьох єврейських громад, виселених із насиджених місць чи змушених рятуватися втечею. Серед цієї спадщини загинуло багато святинь (сефер-торес), коштовного синагогального оздоблення й інших предметів величезної національної ваги (пінкаси, пам'ятки єврейської старовини й мистецтва). За умови, що майже не припиняються виселення з району фронту,... за відсутності перевізних засобів, така ж доля загрожувала спадщині ряду інших громад. Отже, постало нелегке завдання: евакуація наших національних і релігійних цінностей з місць загрози на фронті, збирання залишків спадщини цілком розорених чи частково спустошених громад, і, нарешті, підготовка евакуації з району ближнього тилу» [82].

Евакуацією національних цінностей на місцях керують Б. Рубштейн (Мінський район – Північно-Західний фронт) та С. Ан-ський (Київський район – Південно-Західний фронт). «Завдяки енергії і відданості справі уповноваженого Єврейського Історико-етнографічного т-ва п. Б.Ц. Рубштейна і його співробітників і при сприянні деяких уповноважених єврейського Комітету допомоги жертвам війни (п.п. Файнлейба, Гуфенберга, Євзерова і пані Айнберг та ін.) та діячів допомоги, це завдання для Мінського району вдалося так чи інакше вирішити, і в даний час можна вже констатувати певні результати» [83] та С. Ан-ський (Київський район – Південно-Західний фронт) та С. Ан-ський (Київський район – Південно-Західний фронт).

Величезне значення цієї роботи було відмічене ЄІЕТ. Допомогу і фінансове забезпечення надали Господарське управління Петербурзької синагоги (на Офіцерській вул.) і Єврейський комітет допомоги жертвам війни. Велику частку пам'яток було перевезено до Петрограда, де, як свідчать документи, вона

зберігалась у приміщенні хоральної синагоги й музею. Тільки в списку матеріалів згадуються 513 сувоїв Тори, 75 сувоїв Невіім, 251 предметів синагогального ритуалу, 25 пінкасім, рукописів тощо, а також 4 не розібраних коробки [84]. В уже згадуваному листі в редакцію «Єврейської старини» Ан-ський, писав: «За останній час мною особисто зібрано значну колекцію єврейських музейних предметів, документів і реліквій, що відносяться до нинішньої війни» (йдеться про зібрані листівки і відозви, документи окупаційної влади, листи, знайдені в місцях руйнування, фрагменти книг і рукописів та інші аналогічні матеріали). А Рехтман згадував, як щораз, повертаючись для короткого перепочинку в Петроград, Ан-ський привозив із собою коробки, повні етнографічних матеріалів, цінних історичних документів, старі молитовники, печатки тощо.

«Сьогодні, майже прямо з вокзалу, поїхав на засідання Комітету Історико-Етнографіч[ного] Товариства. От справді наукове Товариство. Майже не помічають війни, займаються своїми внутрішніми питаннями: чи випустити подвійну книгу чи дві. Я порушив питання [про те], що зробило Товариство для збереження предметів Єврейськ[ої] Старовини в усій смузі, які при цій війні по-варварськи знищуються, розкрадаються, спалюються. Сотні синагог, сховищ євр[ейських] старожитностей знищено. Виявилось, єдине, що зробили, це звернення Етн[ографічного] Товариства до Академії наук із проханням взяти під своє заступництво давні євр[ейські] синагоги, які мають археологічну цінність. Академія наук зауважила, що це не входить до кола її діяльності. Я запропонував доручити уповноваженим Комітету Допомоги, аби вони в кожному місці організували евакуацію принаймні найкоштовніших предметів культу і за можливості взяли б їх із собою. Об'їзв скласти записку», – записав 21 вересня 1915 р. у «Щоденнику» С. Ан-ський [85].

Восени 1915 р. Ан-ському вдалося благополучно доставити до Петрограда найцінніші зібрання оздоблення зі знаменитої синагоги в Луцьку («Варто згадати, що ще восени минулого року, завдяки ініціативі й енергії невтомного збирача нашого національного надбання С.А. Раппопорта, Товариство одержало на збереження багате синагогальне оздоблення громади м. Луцька» [86]). Однак це було лише те, що Ан-ський зміг зробити за власною ініціативою в регіоні Південно-Західного фронту. «Якщо можна вважати в такий спосіб налагодженою справу евакуації на Північно-Західному фронті, то цього не можна сказати про Південний фронт (район Волині й Поділля). Спроби, зроблені щодо цього Товариством, не увінчалися поки успіхом» [87].

Під час роботи в зоні бойових дій і в перервах, у Петрограді й інших місцях, Ан-ський пише нотатки і викладає своє міркування щодо справ у Галичині, оригінали яких знаходяться у фондї ІР [88], виступає з лекціями, по можливості організує роботу Єврейського етнографічного музею в Петербурзі. Його постійною й однією з найактуальніших стала мета опрацювати величезний, зібраний під час експедицій і роботи в Галичині, фольклорний матеріал. Творче освоєння фольклорних тем і образів у драматургії, прозі і поезії – шлях реалізації завдань, які ставив перед собою Ан-ський - письменник.

Навіть у цей час він працює не тільки як громадський діяч, але і як письменник, публіцист. Зокрема, до цих років належать рукописи: «Ставка німців на російську реакцію», «З приводу обвинувачення євреїв у зрадництві під час імперіалістичної війни», «Світова війна», «Три тижні в полоні у Ростокці», «Руйнування Галичини», «Нотатки про імперіалістичну війну», а його нарис «Сподівання галицьких євреїв під час імперіалістичної війни на прихід Месії» (1915–1916) [89] можна скоріше охарактеризувати як етнографічну публіцистику (дозволю собі таке словосполучення – І. С.).

Ан-ський – етнограф, організатор і популяризатор етнографічної науки використовує будь-які можливості для ознайомлення найширшої аудиторії з автентичними єврейськими фольклорними джерелами і творами народного мистецтва. У різних містах він виступає із публічними лекціями про єврейське народне мистецтво і фольклор, супроводжуючи розповідь демонстрацією фотографій і «туманних картинок». Ан-ський бере участь у фольклорних і літературних вечорах, організованих товариствами і приватними особами, але головний підсумок усієї проведеної роботи він бачить у публікації багатотомного видання, присвяченого єврейському фольклору і народному декоративно-ужитковому мистецтву, та у створенні Єврейського музею.

Цього разу Ан-ський провів у Галичині тільки два тижні, відвідав Чортків, Тернопіль і невеликі містечка, розташовані поряд з ними (разом 7 пунктів). Про свої враження від цієї поїздки він докладно писав Р. Еттінгер. «...Після 16-місячної перерви знову опинився в Галичині, що скипіла в душі пекучим спогадом. Ожили колишні картини й настрої, наче не було цієї довгої перерви.

Лише тиждень, як я тут, але здається, що вічність. Увесь час у якомусь вири. За ці кілька днів побував у сімох містах і містечках, зустрівся із сотнями людей, проїхав на підводах декілька сот верст голими степами, де у деяких місцях ще свіжі сліди недавніх гігантських битв і мариться запах крові; бачив і чув багато гіркого й страшного». Але найбільше вразили письменника не руйнування й убогість, а те, що люди, які втратили віру й надію, пристосувалися до такого становища. В тому ж листі він зауважує: «Але от саме те, що зникла гострота, що настало пристосування – і справило на мене найстрашніше враження... Торік переді мною були мученики, герої епічної трагедії, і це піднімало їх, додавало їхній психіці глибини і сили надзвичайної. А тепер ці ж самі нещасні, звикли, пристосувалися до свого стану, перетворилися на професійних жебраків. Трагедія перетворилась на побутове явище...» [90]

І навіть за таких умов, у загальному настрої горя й пригніченості, в Ан-ському незмінно переважав етнограф. У Чорткові він записав легенду, що склалася вже під час війни: «...У Чорткові був знаменитий цадик. У нього цілий палац. Війна застала цадика у Відні. Коли він довідався, що росіяни підходять до Чорткова, то послав сюди свого головного служку з таким наказом: «Ідь. Тебе можуть убити, ти можеш згоріти, але ти мусиш врятувати два листи Бал Шема, що зберігаються в мене. – А золото й коштовності? – Усе це може загинути, тільки

врятуї листи». І той поїхав і пережив жахи війни, був на волосині від смерті, але врятував листи. Все інше добро цадика, що оцінювалося у два мільйони, загинуло. Однак повернутися назад він уже не міг. Для більшої безпеки він закопав у бляшаній коробці святі листи в землю в льоху і потім кілька місяців не міг доступитися до них. Коли ж отримав таку можливість, то знайшов у льосі все переритим і знищеним, окрім бляшанки з листами. Він її вийняв і побачив, що в одному листі, писаному рукою Бал Шема, «букви відлетіли», залишився чистий папір. Інший лист, де [був] тільки підпис Бал Шема, вцілів.

Цього служку цадика я зустрів сьогодні ранком у Копичинцях. Він мені усе те розповів і показав обидва листи: на одному – ледь помітний підпис, інший, на старому напівзотлілому папері (лист 1753 р.), не мають ніяких записів, букви зникли від вогкості, – зауважує Ан-ський, – але на хасидів цей епізод мусив справити страшне враження» [91]

У Чорткові він записує від старого кантора легенду, темою якої є Месія. «Цадик рабі Ісроель Ружанський був довгий час у в'язниці за якимось наклепом. Коли його звільнили, хасиди раділи, але один з них, довідавшись про звільнення цадика, заривав, і не хотів нікому пояснювати, чому плаче. Лише близькій людині пояснив: «Я вірив, що наш цадик – Месія і думав, що з його арештом починаються страсті Месії. І почувши, як його мучать у темниці, я думав: «Добре! Нехай! Ще трохи і нарив лопне!»... І раптом... його звільнили. Цадик повернувся, а Месія зник!» [92].

До новорічних свят письменник повертається до Москви і на два тижні занурюється у клопоти щодо постановки п'єси, збору грошей для біженців, у читання лекцій. В цей час він задумав ще одну так і не закінчену п'єсу – «Йосип Дела Рейна».

За тиждень (від 29 січня до 4 лютого 1917 р.) Ан-ський побував у Хераскові, Тоустах, Копичинцях, Сухостові, Пробужно, Чорткові, де брав участь у засіданнях комітетів допомоги. Враження від цієї поїздки по Галичині (та й усіх попередніх) він, сам того не підозрюючи, узагальнив в одній сцені: «Сиджу в Хераскові на засіданні Комітету. Раптом за моєю спиною лунає тиха музика тужливої єврейської пісні. Одразу не зрозумів, у чому річ. Озираюся – у дверях стоїть чоловік із скрипкою і грає. Чоловік боязкий, виснажений, обірваний. І скрипка теж жалюгідна й бідна. І обоє плачуть. У чоловіка з очей ллються беззвучні сльози, із скрипки ллється жалібний плач. І обидва без слів молять про допомогу. Невимовно зворушливою була ця сцена, як голодний музикант, злившись із своєю скрипкою, розповідав про свою нужду» [93].

В середині лютого письменник через Заліщики, Глусте, Снятин приїхав на Буковину, зупинившись у Чернівцях. Місто справило на нього гарне враження, особливо за контрастом до містечка і міста Галичини. Він писав, що гуляючи красивими, впорядкованими і жвакими вулицями, мимоволі поглядом шукав руїни, настільки останнім часом погляд зник до них. Але й на Буковині потреба в допомозі була, нехай менш гострою, але необхідною. На 1917 р. з 25 тисяч євреїв у місті лишилося близько 3500, та й то, переважно, біженці. Становище євреїв на Буковині докорінно відрізнялося від усієї «смуги осілості». через те що напередодні війни тут не

було ні польської, ні німецької впливової інтелігенції, в корінних жителів цих місць – русинів – вона ще не сформувалася, тож нішу зайняли освічені євреї, що мали чималі капітали й отримали гарну освіту в університетах Європи. При цьому практично не було антисемітизму, не було асиміляції євреїв. Будучи добре освіченими й такими, що певною мірою відійшли від релігійних традицій, євреї залишалися національно свідомими. Для Ан-ського, прихильника «виховання народу шляхом залучення його до культурного процесу», приклад Чернівців став підтвердженням народницької ідеї. Перед від'їздом з міста Ан-ський побував у Садагурі (Садгорі, невеликому містечку, що знаходиться в годині їзди від Чернівців, резиденції садигірського цадика). «Містечко для євреїв історичне. Приблизно 70-80 років тому тут оселився цадик рабі Ісроель Ружанський, який втік з Росії від наклепу (месіанську легенду про нього ми наводили вище – І. С.) і заснував династію галицьких цадиків – Чортківського, Гусятинського, Боянівського та ін. ...Пришли ми в синагогу. Стіни голі, з досить примітивними орнаментами, традиційними левами, орлами і музичними інструментами. Але, глянувши на східну стіну, де міститься кіот для сувої, я буквально оторопів. Те, що я побачив, було таким несподіваним за своєю дикістю і безглуздя, що я, який бачив уже доволі дикого й безглузлого, не міг все ж оговтатися. Побачив я таке: кіот з усім різьбленням, із скрижалями нагорі вцілів. Але всередині, у чотирікутній шафі, де зберігаються сувої. Тори, було вправлено величезну ікону божої матері з дитиною. Це мене вразило і приголомшило більше, ніж будь-які розгроми і руйнування. Одразу навіть не міг отямитися. Свідомого, навмисного блюзнірства тут начебто і немає. А тим часом тут подвійне блюзнірство, дике насильство над обома релігіями, чисто військова розправа над Богом. Майже емблема війни...» [94]

В організації Єврейського національного музею С. Ан-ський бачив можливість для широкої презентації експедиційних знахідок. Саме з діяльністю музею він пов'язує завдання національного самопізнання, саме тут, на його думку, «найскладніші й спірні питання національної сутності» можуть бути вирішені «шляхом вивчення життєвих засад, дум і сподівань народної маси, що виражаються у віруваннях, звичаях і у творчості» [95]. Як писав у спогадах М. Ріверсман, Ан-ський бачив у музеї академію, «де почнуть вивчати фольклор» [96]. В уяві письменника й етнографа музей – не сховище національних реліквій, а один з найдієвіших засобів актуалізації національної спадщини, що сприяє популяризації й спадкоємності національної культури. Збираючи в експедиції художній і етнографічний матеріал, він планував розмістити його в національному музеї.

Буквально через кілька місяців після офіційного відкриття музею навесні 1917 р., Ан-ський, стурбований долею колекції через пограбування, безлад і погроми в Петрограді, що значно почастишали, порушує питання про переведення музею до Москви. Однак його колеги по ЄІЕТ вважають евакуацію передчасною, але, щоб забезпечити збереження матеріалів, упаковують велику їхню частину в коробки, які розміщують у спеціальному сховищі.

Навесні 1918 р. представники нової влади – Комісаріату з єврейських справ – спробували заволодіти унікальною колекцією під приводом «загрози її псування, або наявності підстав побоюватися вивозу її за кордон» [97]. 10 квітня було опечатано приміщення музею і кімнату, в якій жив письменник. Завдяки енергійному втручанню Ан-ського цього разу вдалося відстояти музей і архів. Комісаріат навіть опублікував у газеті «Еврейская неделя» щось на зразок вибачення. Але навіть ця маленька перемога Ан-ського не могла бути підставою для поновлення роботи музею. У Петрограді настала повна розруха, припинилося будь-яке фінансування роботи ЄІЕТ і музею.

Серед документів 1917 – 1920 рр. хотілося б зупинитися на матеріалах Фонду 190 ІР НБУВ. Вони розкривають велику громадську й політичну роботу Ан-ського. Від партії есерів він бере участь у роботі Установчих зборів, виступає на мітингах і зустрічах, працює у комісіях [98], постійно зустрічається з революційними діячами, готує видання і плакати [99]. Але, водночас, не залишає й улюбленого дітища – музею, продовжує збирацьку й наукову роботу. Документ, датований 1917 р., дає нам і офіційну назву «Єврейський національний музей», директором-засновником якого був Семен Ан-ський (Раппопорт). «Відозва до установ і різних осіб про збір документів, книг, малюнків для музею» [100]: «...Щоб зберегти від зникнення всі ці здобутки, що мають величезне значення для історії єврейства у даний момент, звертаємося до всіх редакцій, видавництв, політичних, громадських і культурних установ... з ширим проханням систематично надсилати... у Єврейський національний музей... усі дотичні до єврейства, незалежно від їхнього змісту і будь-якою мовою, – періодичні видання і книги, брошури, звіти, циркуляри..., фотографії, листівки, документи, нові урядові розпорядження, а також документи старих архівів...» [101]. З «Щоденника»: «Поїхав до мене Юдовін. Його зняв для біографічного] нарису. Згадували старе... Дуже йому сподобався Музей. Був вражений ним» [102].

У спогадах про С.Ан-ського Роза Еттингер писала: «...У розмові зі Шмар'єю Левіним мені довелося згадати ім'я Ан-ського, і я була вражена тою теплотою, з якою цей зазвичай скептик говорив про нього: «Ан-ський був найбільшим духовним аристократом, якого я знав, – сказав він. – Я б назвав його єврейським князем, незважаючи на його бідність». Я заперечила, що воліла б назвати його «лицарем духу», Дон Кіхотом, тому що князь може бути зарозумілим і холодним, а в «лицарстві» втілено шляхетність поривань, самовідданість, миттєвий відгук на людські страждання і заклики, – усе те, що вирізняло Семена Якимовича серед звичайних людей. Він сам писав про себе: «Щастя і трагедія мого життя в тім, що я більше живу мрією, аніж реальністю». А в присвяті до своїх книг зазначав: «Голос мій не гучний, слова мої тихі й прості, але зародилися вони в серці трепетному, вимовлялися вустами не лукавими – і ніколи не вимовляв я Імені Божого всує» [103].

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукин В. От народничества к народу (С.Ан-ский – этнограф восточноевропейского еврейства) // История и культура евреев в России: Сб. науч. тр. – СПб, 1995. – С.125.

2. Hoover Institution. Nicolaevsky Collection. Chernov papers. [Семен Акимович Ан-ский]. – арк. 4.
3. Там само, арк. 7.
4. Ан-ский С. Грехи юности // «Грехи юности» и грехи старости: (Из воспоминаний) // Евр. мир. - 1910. - 11 марта (№ 10). - Стб. 7-10; 18 марта (№ 11). - Стб. 9-13.
5. Чернов В. Перед бурей. – М.: «Международные отношения», 1993. – С.111 – 112.
6. Там само, с.114.
7. Лист С. Ан-ського – І.І. Горбунову-Посадову від 21 (9) червня 1895 р. // РДАЛМ, ф. 122, оп.1, од.зб. 1119, арк. 1.
8. Hoover Institution. Nicolaevsky Collection. Chernov papers. [Семен Акимович Ан-ский]. – арк. 27.
9. Горнфельд А. С.А. Ан-ский // Еврейский вестник. – [Пг.], 1922. – С.12.
10. Лист С.А. Ан-ського до Х. Житловського від 7.12.1905, Берлін. Цит. за: Лукин В. Зазнач. праця – С.126.
11. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, од. зб. 50, 63, 51, 84, 79 (у порядку згадування в тексті).
12. Еврейская энциклопедия. – СПб, [1912 – 1914]. – Т.7. – Кол.449-450.
13. Сергеева І. Матеріали журналу «Еврейский мир» (Петербург, 1908-1917 рр.) у фондах ЦНБ ім.В.І.Вернадського АН України // Рукописна та книжкова спадщина України: Археограф. досл. унікальних архів. та бібліотеч. фондів. – К., 1993. – Вип. 1.
14. От составителей // Пережитое. – СПб., 1908. – Т.1. – С.1.
15. Ан-ский С.А. Еврейское народное творчество // Там само. – С.278.
16. ВФЮ ІР НБУВ, ф.321, оп.2, од. зб. 1-68.
17. Сергеева І. Матеріали журналу «Еврейский мир»... – С.115.
18. Лист С.А. Ан-ського до Х. Житловського. Вересень 1909 р. Петербург. Цит. за: Лукин В. Зазнач. праця – С.129.
19. Матеріали щодо підготовки експедицій нещодавно знайдено О. Канцедикасом у приватному архіві в Ізраїлі. Цит. за: Канцедикас А., Сергеева І. Зазнач. праця – С.36-37.
20. Сергеева І., Горшихина О. Деятельность Киевского отделения Общества для распространения просвещения между евреями в России в конце XIX – начале XX вв. // История евреев в России: Пробл. источниковед. и историогр.: Сб. науч. тр. – СПб., 1993. – С.130.
21. Отчет Общества для распространения просвещения между евреями в России за 1909 год. – СПб., 1910. – С.76.
22. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, од. зб. 295–316.
23. Там само, од. зб. 944, арк.1 зв.
24. Там само, од. зб. 339, арк.1.
25. Цит. за: Лукин В. Зазнач. праця. – С.132.
26. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, од. зб. 339, арк.2.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само, од. зб.300.
30. Там само, од. зб. 946, арк.4.
31. Там само, од. зб. 949, арк.1.
32. ІР НБУВ, ф.190, од. зб. 266, арк.36–53.
33. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, №949, арк.1 зв.–2.
34. Цит. за: Лукин В. Зазнач. праця – С.133–134.
35. Там само, арк.1.
36. Там само арк.2.
37. Протоколи засідань комітету ЄІЕТ від 5.03 та 17.03.1913 рр.. – ЦДІАП, ф.2129, оп.1, спр.60, арк.81, 79.
38. ІР НБУВ, ф.190, од. зб. 267, арк.5 (59).
39. Там само, од. зб. 954, арк.1.
40. Там само, арк.2.
41. Там само, од. зб.955, арк.1–4.
42. Там само, ф.321, оп.2, спр.1-68; Сергеева І. Матеріали журналу «Еврейский мир» (Петербург, 1908–1917 рр.) у фондах ЦНБ ім.В.І.Вернадського АН України. – С. 111-116.
43. Отчет Еврейского историко-этнографического общества за 1913 год. – СПб., 1914. – С.6–7.
44. Отчет Еврейского историко-этнографического общества за 1912 год. 4 год. – СПб., 1913. – С.9.
45. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, од. зб.954, арк.8.
46. Протокол засідання Комітету ЄІЕТ від 17.03.1913 р. – ЦДІАП, ф.2129, оп.1, спр.60, арк.79 / Цит. за: Лукин В. Зазнач. праця – С.137.
47. Там само, од. зб.959, арк.1.

48. Земцова А. С.Б. Юдовин // Искусство книги, 1956-1957. – М., 1961. – Вып.2. – С.185.
49. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, од. зб.302, арк.1-2.
50. Отчет общества еврейской народной музыки за 1913 год. Очерк деятельности О-ва за первое пятилетие. – Пг., 1914. – С.27-28, 35.
51. Там само, ф.339, од. зб.958, арк.1.
52. Там само, арк.1-2.
53. Там само, од. зб.944.
54. Цит. за: Лукин В. Знач. праця – С.157; Ан-ский С. Ритуальные наветы в еврейском народном творчестве // Русское богатство – 1912 – №1. – С.92; Короленко В. К вопросу о ритуальных убийствах // Там само. – 1911. – №12.
55. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, од. зб.958, арк.1.
56. Рехтман А. Еврейська етнографія і фольклор. – Буенос-Айрес, 1957. – С.37. (на їдиш).
57. Наведено у книжках: Береговский М. Еврейская инструментальная музыка. – М., 1962, 1987), Еврейские народные песни. Сб., составл. М. Береговским и И. Фефером. К., 1938. – С.161.
58. Усі рукописи зберігаються у ВФЮ ІР НБУВ, ф.339. Наводимо номери одиниць збереження в порядку згадування документа в тексті: 9(14), 19, 32, 33, 7, 1, 40, 46, 47.
59. Отчет ЕИЭО за 1914 г. 6-й год. – СПб., 1915. – С.8.
60. Yiddishe etnografishe programme. Der Mensch. – SPb., 1914. (на їдиш).
61. Ан-ский С.А. Письмо в редакцию (о работах этнографической экспедиции) // Еврейская старина. – 1915. – Т.8. – С.239.
62. Раппопорт С. От еврейской этнографической экспедиции // Еврейская жизнь. – М., 1917, 30 апреля. – С.34-35.
63. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, од. зб. 11, 15 (два варіанти рукописного тексту).
64. Там само, од. зб.315, арк.1-1зв.
65. Раппопорт С. От еврейской этнографической экспедиции... – С.34.
66. Риверсман М. Воспоминания и встречи (1877 – 1915) // Еврейская летопись / Под ред. Л.М.Клячко. – М.; Л., 1924. – Сб.3. – С.85.
67. 100 еврейских местечек Украины. – Иерусалим; СПб., 1997. – Вып.1. Подолия. – С.201.
68. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, од. зб. 2; Еврейский мир. – [М.], 1918. – С.223-241.
69. Лев А. Разгром галицийских евреев в кровавые годы мировой войны (отрывок из дневника) // Еврейская летопись. – СПб., 1924. – Сб.3. – С.169.
70. Эттингер Р.Н. Писатель Ан-ский (Воспоминания) // Роза Николаевна Эттингер. – Иерусалим, 1980, – С.15-16.
71. Там само. – С.16.
72. РДАЛМ, ф.2583, оп.1, од. зб.5. Машинопис. арк.1.
73. Там само, арк.8.
74. Там само, арк.9 зв.
75. Там само, арк.14, 15, 17, 18, 21, 23.
76. Там само, арк.24.
77. Там само, арк.45.
78. РДАЛМ, ф.2583, оп.1, арк.38.
79. Там само, арк.44.
80. Протокол засідання Комітету ЄІЕТ від 25.10.1916 р. – Там само, ф.2129, оп.1, спр.60, арк.18.
81. Отчет Еврейского Историко-Этнографического Общества за 1915 г. 7-й год. – Сп., 1916. – С.9-11.
82. Об эвакуации памятников старины и народного искусства и предметов культа. // Дело помощи. – Пг., 1916. – №3. – С.17.
83. Там само.
84. Известия ЕИЭО // Еврейская старина. – СПб., 1918. – Т.10. – С.320; «Хранение эвакуированных святынь» (К отчету хозяйственного управления Петербургской синагоги за 1916 г.) // ПбДІА, ф.422, оп.1, од. зб.238.
85. РДАЛМ, ф.2583, од. зб.1, спр.6, арк.7. Щоденник С. Ан-ського. Машинописна копія з рукопису. 9 вересня – 10 жовтня 1915 р.
86. Об эвакуации памятников старины... – С.17.
87. Там же. – С.18.
88. ВФЮ ІР НБУВ, ф.339, № 89.
- 89 Там само, од. зб. 25, 3,8, 75, 76, 89, 16, 22.
90. Там само. – С.154.
91. Там само. – С.155-156.
92. Письмо Р. Эттингер от 4 февраля 1917 г. // Там само. – №89. – С. 119.
93. Письмо Р. Эттингер от 4 февраля 1917 г. из Черткова // Там само. – С.119.
94. Письмо Р. Эттингер от 23 февраля 1917 г. // Роза Николаевна Эттингер. – С.47-48.
95. ІР НБУВ, ф.190, од. зб.106.
96. Риверсман А. Указ.соч. – С.85.
97. Декрет об учреждении Центрального Еврейского архива от 25.03.1918 // Еврейская трибуна. – 1918. – №1/2. – С.8. (Цит. за: Лукин В. Знач. праця – С.145).
98. ІР НБУВ, ф.190, од. зб. 83-98.
99. Раппопорт С.А. Дневниковые заметки, стихотворения. 1917. – ІР НБУВ, ф.190, од. зб.78, 17 арк.
100. ІР НБУВ, ф.190, од. зб.106.
101. Там само, арк.3.
102. Раппопорт С.А. Дневниковые заметки, стихотворения. 1917. Запись от 18 августа. – ІР НБУВ, ф.190, од. зб.78, арк.16.
103. Эттингер Р. Зазнач. праця. – С.25-26.